

Orta asyr türkmenleriniň arasynda aňtawçylyk ulgamy we onuň ýola goýluşy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Orta asyr türkmenleriniň arasynda aňtawçylyk ulgamy we onuň ýola goýluşy ORTA ASYR TÜRKMENLERINIŇ ARASYNDA AŇTAWÇYLYK ULGAMY WE ONUŇ ÝOLA GOÝLUŞY

Ýüz gezek söweşip, ýüzüsinde-de ýeňiş gazanmak iň ýokarky dereje däldir, has gowusy keseki goşunyny söweşmän boýun egdirmekdir(1).

Türkmenler münlerçe ýyllaryň dowamynda özleriniň söweş tälimlerini kämilleşdirip gelipdirler. Bu irginsiz zägmet söweşleriň köpüsünde ýeňiş gazanmaga ýardam edipdir. Söweşlerde we täze ýerleri basyp almaga aňtawçylaryň maglumatlarynyň uly ähmiýeti bolupdyr.

Biz türkmenleriň aňtawçylyk gurluşyny şertleýin iki sany ugra bölüp bileris.

1. Aňtawçy goşun.
2. Garşylykly we gizlin aňtawçylyk.

Aňtawçy goşun gerek ýerinde hem dozoryň işini, hemem özbaşdak harby tabşyryklary ýerine ýetiripdir.

Dozorda 400-den 1000 adama çenli esger bolupdyr (esger sany harby herekediň göwrümine laýyklykda goýlupdyr). Bu goşun bölümi esasy goşundan iki günlük at ýoly bolan uzaklykda gidipdir. Onuň wezipesi duşmanyň ähli hereketlerini esasy goşuna öz wagtynda habar bermekden, ikinji urgyny öz üstüne almakdan we basan ýerlerindäki obadyr şäherleriň, galalaryň we ş.m. ýaşaýan nokatlarynyň, howdanlarynyň ýerleşýän ýerini bellige almakdan ybarat bolupdyr. Aňtawçylar baran ýerleri barada doly maglumat almagy we dürli ýagdaýlardan baş alyp

çykmagy başarypdyrlar. Käwagt aňtawçy bölümler öňünden çykan kiçiräk şäherleri basyp alypdyrlar, duşmany aldamak üçin ýalandan gep-gürrüň ýaýradypdyrlar, duşmanyň tylynda howsala döredipdirler, gijelerine duşmanyň esasy goşunyna hüjüm edip, olaryň azyklaryny olja alypdyrlar. Aňtawçylar habar beriş ulgamyny gowy ýola goýup, harby herekediň üstünlikli amala aşmagyna uly goşant goşupdyrlar(2).

Rim şahyry Owidiý Naszon özüniň »Gaýgyly elegiýasynda» sarmatlaryň (türkmenleriň ata-babalary) aňtawçylyk edişi barada şeýle diýýär: »Minaradan »Duşman gelyär» diýen sesi eşidenimizde, ellerimizi sandyradyp harby geýimlerimizi geýerdik. Duşmanyň ýagdyrýan awuly oklary, gazaba münen aňtawçynyň galanyň diwarynyň ugry bilen atyny sürüp gelşi inimizi tikenekledip, howsala salardy»(3).

Türkmenlerde »Aňtawçy goşunyň» uly ähmiýetiniň bolandygy barada Mübäreksa-da özüniň harby traktatynda durup geçýär. Ol bu meselä bagyşlap, tutuş bir baby ýazypdyr (14-nji bap, »Dozorlaryň (talaýýa), jansyzlaryň (jasusan), habar getirijileriň (munabbehiýen) ugradylyşy hakynda»). Şol ýerde şeýle setirler bar: »Ýörite tabşyryk bilen ugradylan esgerleriň ýyndam, dürli synaglardan geçirilen, sarç bolmadyk esgerleriň ýyndam, dürli synaglardan geçirilen, sarç bolmadyk we toýnaklary güýçli atlary bolmaly. Olar islendik ýagdaýda söweşmekden gaça durmalydyr. Onuň ýanynda artykmaç ýüki bolmaly däldir. Ýanynda diňe azygy, suwy we ýeňil ýaragy bolmalydyr. Dozorlaryň san taýdan az ýa-da köp bolmagyna garamazdan, durmuş tejribesi bolan, köpi gören we hüşgär baştutany bolmaly...». Olar hiç mahal ýaýraň hatar bilen hereket etmeýärler. Dozorlar bir görseň depelere dyrmaşýarlar, bir görseňem atly, bir görseň bolsa pyýada ýöreýärler. Olar duşmany gören wagtlary, biri-birine sessiz duýduryp, tozan turuzman şol ýerden uzaklaşýarlar. Töwerekdäki ýagdaýdan habardar bolar ýaly öňden bir-iki sany hüşgär nökeri ugradýarlar. Dozor goşunyň düşlän yerinden 2 ýa-da 3 parsah uzaklykda (1 parsah takmynan 6-7 km □ Ö. G.), saga çepe, öňe-yza hereket gezyär. Ol hiç wagt bir yerde durmaýar. Dozor duşmanyň ýagdaýyny bilmek üçin çar tarapa aýlanyp çykýar.

Çaknyşyk ýüze çykan wagty, olaryň saýlama goşun bilen ýüzbe-ýüz bolandygyny aýdyp, ýalan sözlemegiň ýa-da ulaltmagyň geregi ýok. Dozora humarly içgileri içmek, duşman bilen artykmaç gürrüň etmek gadagandyr. Barlaga ugradylan nöker duşmana ynandyryjy sözleri aýtmagy we çynaberimsiz söz bermegi başarmalydyr. Möhüm bir işi amala aşyrmaga çalt heteket edýän 400 sany saýlama esgeri ibermek has göwnejaýdyr. Bu toparyň sözi geçýän, buýruklary dessine ýerine ýetirilýän, agzybirligi saklap bilýän baştutany ýa-da emiri bolupdyr. Olar, ýagny baştutanlar beýik depäniň üstünde düşläp, saýlama nökerlerini saga, çepe ugradýan ekenler. Aňtawçylar günorta we ertirlik naharlaryny ikä bölünip iýipdirler. Birinji bölek çörek iýen wagty beýleki bölek olara göz-gulak bolupdyr. Namaz wagtlary nökerler ýüz-ýüzden bölünip, biri-birlerini gorapdyrlar. Olar nirä barsalaram, eserdeňlik bilen hereket edipdirler. Ýaşayyş nokatlarynyň üstünden geçmeli bolanda, hiç kimiň göwnüne degmändirler. Ýagny gerek bolan zatlaryny zor bilen däl-de, puluny töläp alypdyrlar. Olar özlerini ýerli halkyň agzasy hökmünde görkezmegi gowy görüpdirler. Ýerli ýaşayjylardan ugur-ýol soramakçy bolanlarynda, »Biz ho-ol ilerki obadan, pylan ýerde ýer bölüp beripdirler welin, nädip baryp bolarka» diýip, olara mylaýymlyk bilen ýüzlenipdirler. Garyp-gasarlar bilen köne dostlar ýaly gepleşipdirler. Aňtawçylar işleriniň şowly bitmegi üçin Alladan dileg edipdirler we namazlaryny sypdyrman, öz wagtynda okapdyrlar. Ugradylan ýerlerinde gurbatlarynyň çatdygyndan ýagşylyk etmäge çalşypdyrlar. Eger işleri şowuna bolmasa, duzaga düşmezlik üçin yzlaryna dolanypdyrlar. Golaý-goltumda dag bar bolsa, dagyň etegini syrýp yzlaryna gaýdypdyrlar. Depä çykan wagtlary hüşgärlik bilen hereket edipdirler(4).

Görşümüz ýaly, orta asyrlardaky aňtawçy goşundan edilýän talaplaryň häzirkiz zamandakydan onçakly tapawudy ýok. Diňe ulag serişdeleri, aragatnaşyk we ýarag babatda tapawutlanýar. Türkmenler iň ökde aňtawçy hasaplanypdyr. Gündogaryň hökümdarlarynyň goşunlarynda olara aýratyn hukuklar berlipdir. Beýik Mogol imperiýasyny döreden Babyr (1483-1530) Hindistana ýöriş eden wagty, onuň goşunynda ýörite türkmen bölümi hem

bolupdyr. Olaryň hemişe goşunynyň öňünden gidendigi aýdýar. Babyr özüniň ölmez-ýitmez eserinde aňtawa ugradylan türkmen harby ýolbaşçysy Rüstem Türkmen hakynda durup geçýär(5). Rüstemiň ilki hökümdary gorayan ýörite janpenalaryň baştutany bolandygy, soňra bolsa goşunyň sag ganatynyň goşunbaşysy bellendigi aýdylýar(6).

Türkmen şadessanlarynda-da aňtawçy goşun barada durlup geçilýär. »Oguznamada» Oguz hanyň Yraga ýöriş etmänkä, 200 sany atlyny saýlap, olara şol ýeriň ýagdaýy barada maglumat toplamagy tabşyrandygyny, galalara, berkitmelere aýratyn üns bermekligi we esasy goşundan gaça durmagy tabşyrandygy beýan edilýär. Ol: »Eger şol ýerde kiçiräk obalar duş gelse, olary basyp alyň, emma uly şäherlere ýa-da goragly ýerlere çozmaň» diýýär(7).

Görşümüz ýaly, öňümüzde özbaşdak harby tabşyrygy ýerine yetirýän adaty aňtawçylyk we ýumrujy goşun bölümi janlanýar. Bular ýaly aňtawçylyk we ýumrujy goşun bölümi janlanýar. Bular ýaly aňtawçy goşun bölümleri diňe bir aňtawçylyk bilen meşgullanman, ýerli halkyň arasynda howsalaly ýagdaýy döretmegi-de başarypdyrlar. Olar oslagsyz ýagdaýda duşmanyň berkitmesine çozup, aldym-berdime salypdyrlar. Goşunbaşylar aňtawçylardan maglumat alansoňlar, ýesir alnan »dillerden» sorag edipdirler. Meselem, şadessanda Oguz han »ýesirlerden Rum diýarynyň we Franklaryň goşunlarynyň güýji, ýaşaýan ýerleri barada maglumat alandan soňra, şol ýerleri nädip boýun egdirip boljakdygyny sorapdyr»(8).

Türkmenlerde ýörite aňtaw bölümi döredilipdir. Olar söweşden öň daş-töweregi, söweşiň boljak ýerini, duşmanyň ýaraglanyşyny, goşunyny, söweş usullaryny, taýýarlygyny we ş.m. öwrenipdirler. Belli hytaý harby alymy Sun U özüniň biziň eýýamymyzdan öň VI asyrda ýazan »Sunszy» (Söweş sungaty) diýen traktadynda jansyzlary ulanmagyň anyk ýollarynyň ulgamy barada ilkinji bolup beýan edipdir. Ol eseriň »Jansyzlary ulanmak» diýen 14-nji babynda, serkerdeleriň öz adamlaryndan duşmanyň takyk ýagdaýy barada anyk maglumatlar alandan soňra, söweşde üstün çykandyklaryny we goşunlary boýun egdirendiklerini ýazýar(9). Sun jansyzlaryň 5 sany görnüşiniň bardygyny aýdýar:

1. Ýerliler (şol töwerekde ýaşayan adamlar);
2. Içerki jansyzlar (garşydaşy döwletiň wezipeli ýerlerinde oturan adamlar);
3. »Iki ýüzlüler« (duşmanyň jansyzlaryny özlerine garşy ulanýanlar);
4. Gaýdyp gelmeýänler (duşmany nädogry maglumat bilen ynandyrmak üçin ýörite ugradylanlar);
5. Yzyna gelýänler (maglumat getirýän jansyzlar) (10).

Sun U: »Pähimlililigiň iň kämil derejesine eýe bolman, jansyzlary ulanyp bilmersiň, adalatly we adamkärçilikli bolman, jansyzlara täsir edip bolmaz, düşünjeli bolmasaň, aňtawçylaryň getirýän habarlarynyň düýp manysyna düşünmersiň. Muňa akyl ýetirmek mümkin däl... Emma şeýle-de bolsa, jansyzlaryň ulanyлмаýan ýeri ýokdur« diýýär(11).

Sun U-nyň öz işinde goňşulary bolan hunlaryň, usunlaryň we massagetleriň tejribesinden peýdalanandygy jedelsizdir. Aňtawçy jansyzlaryň kömegi bilen duşmanyň düzen harby meýilnamalaryny öňünden görmek, harby we syýasy göçümlerini saldarlamak, käwagt bolsa, duşmanyň güýjüni we ýagdaýyny doly bilip, garşylykly meýilnama düzmek başardypdyr. Duşmanyň uzak döwre niýetlenen meýilnamasyny öňünden görüp, oňa garşy duzak gurupdyrlar. Muny »strategema« diýip atlandyrypdyrlar(12).

Gadymy grek taryhçysy Poliyen özüniň »Strategemalarynda« (Harby hilegärlik) ýerli dessanlaryň gahrymanyna öwrelen saklaryň atbakary Sarygyň (Syragyň) hilegärligi barada şeýle ýazýar:

Dariý Turan taýpalarynyň üstüne ýörişe çykan wagty (gürrüň ahemeni patyşasy Dariniň b.e.öňki 515-nji ýyldaky ýörişi hakda barýar), Saryk saklaryň patyşalary Sakesfaryň, Omargyň we Tomirisiň ýanyna baryp, eger özüniň maşgalasyny eklemäge söz berseler, olara kömek edip biljekdigini aýdypdyr. Olar atbakaryň çagalaryny eklejekdiklerine söz beripdirler. Saryk gulagyny, burnuny kesip, Dariniň huzuryna barýar we oňa özüni garyndaşlarynyň maýyp edip taşlandyklaryny aýdýar. Ol özüniň pars goşunlaryny Turanyň merkezine äkitjekdigine söz berip aldaýar. Dariý Sarygyň sözlerine ynanyp, ýörişe çykýar. Olar

uzak wagtlap çölüň içinden ýöreyärler. Goşunyň ähli suw gory we azygy gutarýar. Emma çägeden ybarat, suwsyz we boş çölüň aňyrsy görünmeýär. Şeýlelikde, Sarygyň piriminiň üsti açylýar. Şonda pars goşunbaşylaryndan biri Sarykdan: »Beýik patyşamyzy aldamağa, aňyrsy-bärsi görünmeýän agyr goşuny guş uçmaýan, janly-jandar görünmeýän, bir girseň çykylmaýan bu suwsuz çölüň içi bilen alyp gitmäge haýsy güýç saňa itergi berdi» diýip sorapdyr(13).

Saryk (Syrak) başyny dik tutup, öz halkyny basybalyjylardan halas etmek üçin bu ýola baş urandygyny aýdýar. Ony jezalandyryp öldürýärler. Emma Dariniň goşuny suwsuzlykdan ýaňa tapdan düşýär. Parslar tötänden ýagan ýagşyň kömegi bilen özlerine gorluk suw edinýärler we ölümiň önünde Baktr derýasynyň (Amyderýanyň) kenaryna barýarlar(14).

Ylmy barlagçy D.Kşibekow saklarda gulak kesmek däbi temmi bermegiň bir görnüşi hasaplanandygyny, Dariniň gulagy we burny kesilen Sarygyň sözlerine ynanmagynyň sebäbiniň şondan gelip çykýandygyny belleýär(15).

Meniň pikirimçe, ýagdaý düýbünden başgaçarak bolmaly. Sak türkmenleriniň we hunlaryň ata-babalary ogurlygy iň agyr jenaýat hasaplapdyrlar. Olar ogurluk eden adamyň gulaklaryny kesip, obadan kowup goýberipdirler. Maşgalasyny bolsa gula, gyrnaga öwürpdirler. Sarygyň bu wakadan has öňräk jenaýat iş edip, kowum-garyndaşlary tarapyndan kowlan bolmagy mümkin. Ol öz maşgalasyny gulçulykdan azat etmek we eden etmişini ýuwmak maksady bilen duşmana garşy bu aýgytly ädimi äden bolmaly. Saklaryň patyşalary Sarygyň çagalaryny eklemegi öz üstlerine alyp, ony parslaryň düşleýän ýerine ugradýarlar. Dariý atbakaryň gulaklarynyň we burnunyň kesikdigini görüp, onuň näletlenen adamdygyny bilse-de, sözlerine ynanýar. Megerem, bular ýaly wakalar, soňra özüniň epik görnüşine eýe bolan bolmaly.

Milady ýyl hasaby bilen 58-64-nji ýyllarda Rim-Parfiýa söweşine gatnaşan harby serkerde Ýuliý Frontin hem özüniň »Strategema» diýen eserinde parfiýalylaryň jansyzlardan peýdalanandygy hakynda agzap geçýär. Ol Rim goşunynda parfiýalylaryň kirrestiyaly Farneý atly bir içalysynyň

bolandygyny ýazýar. Eserde »...biziň bilen dostsyran bolup, rimlileriň arasynda bolýan ähli zatlary parfiýalylara ýetirýärdi» diýilýär(16).

Awar türklerine garşy göreşen Wizantiýanyň imperatory Mawrikiý (582-602) bu babatda şeýle diýýär: Birnäçeleri duşmandan san taýdan artykmaçlygyň bolsa, gözsüz batyrlyk görkezseň we naýzadyr gylyç bilen garpyssaň söweşi gazanyp bolýandyr öýdýärler. Olar harby ugurdan tejribäniň we harby tälimiň gerekdigini welin unudýarlar. Eger sen tejribeli bolsaň, aňtawçylyk işlerini dogry ýola goýsaň, açyk söweşe girmänem, duşmany boýun egdirip bolýar. Munuň üçin duşmanyň niredede ýerleşýändigini, haçan söweşe çykjakdygyny we oslagsyz çykaýjak ýerlerini bilmek gerek»(17).

Ýokarda belleýşimiz ýaly, gadymy döwürlerde-de, orta asyrlarda-da Gündogaryň we Günbataryň ähli goşunlary aňtawçylyga uly ähmiýet beripdirler, içalyçylygy gitdigiçe ösdüripdirler. Bu barada türkmenleriň »Görogly» şadessanynda-da durlup geçilýär. Onuň »Kyrkmüňler» şahasynda Görogly duşmanyň sanyny bilmek üçin hyzmatkär sypatyna girýär we baş serkerdäniň ýanyna çenli özüni tanatman barmagy başarýar(18). Seljuk türkmenleriniň beýik weziri Nyzamylmülk özüniň »Döwlet dolandyrylyşy hakyndaky kitabynda» içalyçylyga ýörite bir baby bagyşlaýar (13-nji bap. İçalylaryň ugradylyşy, döwletiň bähbidi we halkyň abadan ýaşayşy). Bapda şeýle diýilýär: »Jansyzlary täjirleriň, derwüşleriň, sopularyň, derman serişdelerini satýanlaryň we gedaýlaryň sypatynda ähli ýerlere zzygiderli ugradyp durmaly. Goý, olar hiç zat gizlin galmaz ýaly, ähli gören, eşiden zatlaryny habar berip dursunlar. Şeýle edilse, islendik ýüze çykan wakadan baş alyp çykmaga ýagdaý döreýär. Ýerli ýolbaşçylaryň, emeldarlaryň, emirleriň we ş.m. hökümdara boýun egmän, oňa duşman hökmünde garap, ýamanlyk eden wagtlary az bolmandyr. Şonda jansyz ýagdaýy hökümdara ýetiripdir. Hökümdar bolsa duýdansyz goşun çekip olaryň üstüni basypdyr we ählisini tussag edip, niýetlerini puja çykarypdyr. Ýa-da keseki ýurduň hökümdarynyň goşun çekip gelýändigini oňünden duýdurypdyrlar. Bu ýagdaýda hökümdaryň ýagyny yzyna serpikdirmek üçin taýýarlyk görmäge wagty

bolupdyr»(19).

Keseki ýurtlara ýörite tabşyryk bilen ugradylýan ilçileriňem içalyçylyk edendigini bellemegimiz gerek. Nyzamylmülk bu barada şeýle diýýär: »Hökümdarlar biri-birleriniň üstüne ilçileri, diňe bir şertnama baglaşmak ýa-da möhüm meseläni çözmek üçin ugratman, eýsem, ýüzlerçe gizlin we ownuk zatlary bilmek üçinem ýollapdyrlar. Meselem, olar keseki döwletiň ýollary, geçelgeleri, derýalary, dereleri, agyz suwlarynyň ýagdaýy, goşunyň geçip biläýjek ýerleri, nirelerde ot-çöpüň bardygy we ýokdugy, haýsy emeldaryň nirede ýerleşýändigini, patyşanyň goşunynyň ýagdaýynyň nähilidigi, sanynyň näçedigi, ýaraglary we onuň sany, hökümdaryň myhman kabul edişi, ýygnak geçirişi, oturup-turşy, awa gidişi, »çowgan« oýnaýşy, gylyk-häsiýeti, durmuşy, haýyr-sahawatlylygy, hüşgärligi, dürli meselelerden baş alyp çykyşy, aýlyk, günlük töleýşi, adalatly we adalatsyz hereketi we ş.m. barada gyzyklanypdyrlar.

Şeýle hem, hökümdaryň garrydygy ýa-da ýaşdygy, alymdygy ýa-da nadandygy, ýurdunyň çagşayandygy ýa-da gülläp ösýändigini, goşunynyň ondan göwnüniň hoşdygy ýa-da däldigi, halkynyň baý ýa-da garypdygy, onuň döwlet işlerini alyp barşy, wepaly weziriniň bardygy ýa-da ýokdugy, dindarlygy, köşgüniň ýagdaýy, tejribeli, öz işine ökde esgerleriniň köpdügi ýa-da azdygy, alymlarynyň, akyldarlarynyň düşünelidigi ýa-da däldigi, olaryň nämäni ýigrenip, nämäni gowy görýändigini, patyşanyň şerap içen wagty şadyýandygy ýa-da däldigi, onuň gulamlaryň ýa-da aýallaryň ýanynda bolmagy gowy görýändigini barada maglumat topalapdyrlar. Eger ilçiler hökümdaryň garşysyna duşmançylykly hereketi ýüreklerine düwseler, onda onuň alyp barýan işlerine garşy çäre görüpdirler, gowy hem-de erbet taraplaryny saldarlap görüpdirler»(20).

Bular ýaly tabşyryklar Ýewropanyň hem-de Aziýanyň ähli ilçilerine berlipdir. Meselem, Wenesiýanyň senaty öz ilçisi Kateriony Dzenony Akgoýunly türkmenleriň döwletine (XV asyr) ýollamakçy bolanda, şu aşakdaky gizlin tabşyrygy beripdir: »...Bu hökümdaryň (Uzyn Hasan Türkmeniň □ Ö. G.) gujur-gaýraty, ýaşy, saglygy, düşüňjesi we onuň döwleti, geografik ýerleşişini, girdejisi, goşuny, döwlet serhedi, şeýle hem, öz möhüm

hasaplan beýleki zatlaryň barada doly maglumat alyp gel. Yzyňa dolanaňda, hemmetaraplaýyn derňelen gowy maglumatlaryň bolsun»(21).

Taryhy çeşmelerde türkmenleriň garaşylmadyk ýerden duýdansyz peýda bolýandyklary barada köp agzalýar. Şol bir wagtyň özünde hem, duşmanyň türkmenleriň sany, söweş täri barada hiç zat bilmän galýandyklary we türkmen serdarlarynyň duşmanyň ýerlerini özlerinden gowy bilip haýran galdyrandyklary barada aýdylýar.

Orta asyrlarda ýaşan taryhçy Ahmet al-Kalkaşandy »Kätipçilik sungatyny bilmeýänler üçin gollanma» atly ensiklopedik eserinde Müsürdäki memluk türkmenleriniň aňtawçylyk işleri barada gyzykly maglumatlar berýär. Onuň aýtmagyna görä, aňtawçylyk işleri barada gyzykly maglumatlar berýär. Onuň aýtmagyna görä, aňtawçylyk gullugy döwlet diwanbaşysyna tabşyrylypdyr. Diwanbaşy diňe bir diwandan geçýän iş kagyzlaryna gözegçilik etmek bilen çäklenmän, eýsem, soltanyň resmi hatlaryna-da, poçta işlerine-de, Mekgä we Medinä gidýän hajylaryň işlerine-de seredipdir. Ol diwanbaşylyk bilen bir hatarda gizlin gullugyň başlygy wezipesini ýerine ýetiripdir hem-de onuň düzümindäkilere gözegçilik edipdir. Bu wezipä »Katib as-sirr» (syr kätibi) ýa-da »katim as sirr» (Syr saklaýjy kätip) diýip at beripdirler. Syr saklaýjy kätiplik üçin akyly, mekir, ynamdar, dogry sözli, duşmanyň däbini, hüý-häsiýetini we dilini bilýän içalylyry saýlap alypdyrlar. Diwanbaşy ähli jansyzlary ýüzünden tanap, olary gerekli ýerlere tabşyryk bilen ugradypdyr. Kesekiler tarapyndan hakyna tutulmaz ýaly, gizlin işiň üsti açylan wagty syrlaryny paş etmez ýaly, içalylyk bilen ýörite terbiýeçilik işleri zygiderli geçirilipdir. Syr saklaýjy kätip öz elindäki işgärler bilen hemişe sypaýyçylykly bolupdyr. Ol gödek bir ýalňyşlyk ýüze çykaýsa-da, sowukganlylygy elden bermändir. İçalynyň zähmetiniň sahylyk bilen sylagyny ýetiripdirler. Jansyz duşman goşunyň arasynda bolup ýörkä, onuň çagalary döwlet tarapyndan eklenipdir. Eger içaly öldürilse, onda syr saklaýjy kätip onuň mirasdüşerlerine elinden gelýän kömegi gaýgyrmandyr»(22).

Al-Kalkaşandy: »Hiç kimiň öz ýurduny, öz goşunyny duşmanyň içalylaryndan goramaga güýji ýetmez» diýip belleýär. Şeýle-de bolsa, içalylardan goranmak üçin birnäçe çäreler görleňdigini, ýagny esasy döwlet edaralarynda diňe musulmanlaryň işleňdigini, bir sebitden ýyganan adamlardan goşun bölüminiň döredilmändigini, çaparlaryň doly barlagdan geçirilip, ynamdarlygyna göz ýetirilendigini nygtaýar.

Memluk goşunynyň aglabasy oguz türkmenlerinden we gypjaklardan ybarat bolupdyr. Aýratynam, olar üsti açylan içalylary özlerine çekmeklige uly üns beripdirler(23).

Sun U duşmanyň jansyzlaryny öz tarapyňa nädip çekmelidigi hakynda şeýle ýazýar: »Biziň garşymyza işlemeğe gelen duşmanyň içalylaryny içimizden aňtap tapmak gerek. Olaryň ugruny tap-da, özüňe çek. Hiç ýanyňdan aýyрма. Netijede, sen iki esse köp jansyz edinen ýaly bolarsyň. Iki esse köp peýda görersiň. Çünki sen olardan alan maglumatlaryň esasynda, keseki ýurduň içinden we töwereginden içaly edinip bilersiň. Olardan alan maglumatlaryň kömegi bilen seniň gitse gelmeýän jansyzlaryň duşmany aldap, ýalan habarlary ýaýradyp bilerler. Olaryň kömegi bilen yzyna gaýdyp barýan jansyzlary-da peýdalanyp bolar. Gerek ýerinde ..iki taraplaýyn işleýän jansyzlara zadyňy gaýgyрман jomartlyk etmelidir»(24).

XIV-XV asyrlarda türkmenler aňtawçylygyň ähli döwrebap tärlerini we garşylykly aňtawçylygy gowy bilipdirler.

Şeýle hem olar ikiýüzli içalylary ulanyp, duşmany aldamagy we ýalan maglumat ýaýratmagy başarypdyrlar(25).

Ähli gizlin habarlar täjirleriň ýa-da Müsürde giňden ulanylan kepleri poçtalarynyň kömegi bilen »Syr kätibine» ýetirilipdir. Iş kagyzlarynyň köpüsi şifre (belgä) salnypdyr. Gündogarda-da, Günbatarda-da gizlin ýazgylara aýratyn üns berleňdigini bellemegimiz gerek. Gadymy döwrüň harby nazaryýet işgäri Eneý (b.e.öň IV a.) traktatynyň ýazgysynyň on iki göterimini gizlin aragatnaşyklaryň serişdelerine bagyşlapdyr. Gizlin ýazgylar bilen meşgullanmak Eneýiň iň gowy görýän işi bolupdyr. Ol Gündogaryň hem Günbataryň aňtawçylyk tejribelerini deňeşdirip, öz tärini saýlap tapypdyr(26). Elbetde, gizlin habarlary äkitmegiň iň ýeňil usuly ony bildirmän, gizlin ýetirmekden we

şifre salmakdan ybaratdyr. Türkmenleriň ata-babalarynyň ösen aňtawçylyk gullugynyň we özlerine mahsus bolan gizlin ýazgylarynyň bolandygyna şek-şübhe ýokdur. Gizlin ýazgylaryň orta asyrlarda kämillik derejesine ýetendigini-de aýdýarlar.

Al-Kalkaşandy şifrlil ýazgylaryň birnäçe ugurlarynyň bolandygyny beýan edýär. Meselem, ol süýt bilen ýazylan ýazgynyň şemiň ýalnyna ýüze çykýandygyny (muňa, sogan şiresi bilen ýazylan ýazgylaram girýär), mis kuporusy bilen ýazylan ýazgyny bolsa suw goşulan hoz syýasynyň kömegi bilen okap bolýandygyny aýdýar. Başga-da birnäçe haýran galdyryjy usullar bolupdyr. Muňa mysal edip, arap elipbiýindäki harplaryň beýleki halkalaryň ulanýan harplary bilen üýtgedilişini görkezme bolýar (bu ýerde türk, mongol, ermeni, pars, ýewropa, grek, latyn we ş.m. elipbiýleri göz önünde tutulýar.) Gizlin ýazgylaryň görnüşleriniň içinde tersine okamak (meselem, Muhammet adynyň Temmahum ýazylyşy) ýa-da harplary sanlar bilen üýtgetmek (meselem, Muhammet=40+8+40+4) ýaly usullar has hem özüne çekijidir. Şeýle hem, her bir arap harpy üçin adamyň, ýurduň, haýwanyň, ösümligiň we ş.m. zatlaryň atlaryny aňladýan ýörite gizlin belgi (kod) bolupdyr(27).

Etnolog Ý.M.Botýakow XIX asyrdan hem-de XX asyryň başlarynda ýaşan türkmenleriň alyp baran aňtawçylyk işleri barada diýseň gyzykly maglumatlary berýär. Onuň ýol ýazgylarynda Türkmenistandaky türkmenlerde aňtawçylaryň üç sany görnüşiniň bolandygy aýdylýar.

1. Sakçy □ pyýada garawul;
2. Barlagçy □ atly aňtawçy;
3. Ilçi □ maglumat agtarýan aňtawçy.

Bularyň ählisi biri-birine bagly bolupdyr. Ilçi, köplenç, derwüş ýa-da täjir sypatynda gezip içalyçylyk, habar-maglumat aňtawçylygyny ýerine ýetiripdir. Ol agtaryp tapan maglumatlaryny harby atly aňtawçylyk gullugyna ýetiripdir. Barlagçy bolsa, öz gezeginde bu maglumatlary haýsy-da bolsa bir geçelgede gizlenip duran pyýada aňtawça (sakça) beripdir(28).

Türkmen aňtawçylary birinji jahan urşy döwründe rus harby adamlaryny haýran galdyrypdyrlar. Ýagny 1914-17-nji ýyllarda Russiýa imperiýasynyň tarapynda söweşen teke atly polky frontda uly gahrymançylyk we ýokary harby ussatlygyny görkezmeği başarypdyr. 1914-nji ýylyň Sanjar aýyndaky »Petrograd kurýerinde« habarçy F. Kupçinskiý türkmen ýigitleri hakynda şeýle diýýär: »Tekeler öz ýanlary bilen ätiýaçlyk atlaryny haly çadyrlaryny getiripdirler. Olar birnäçe gezek söweşe gatnaşan bolsalar-da, edil toýa gelen ýaly ruhabelent, şadyýan hem keýpihondylar. Bular, esasan, at üstünde gezip, aňtawçylyk bilen hem meşgullanýardylar. Olaryň bu işi ýerine ýetirişi hemişelik (regulýar) atly goşunyňkydan kem däldi. Aram-aram atlaryny taşlap pyýada ýöreyärdiler.

Olaryň duşmanyň tylyna aralaşyp, möhüm maglumatlar getirýän wagtlary az däldi»(29).

Ikinji jahan urşy döwründe hem ýüzlerçe türkmen aňtawçylary dürli frontlarda söweşipdirler. Muňa mysal edip, belli türkmen aňtawçysy Gurban Durdyny, Aga Berdiýewi ýatlamak bolar. 1941-nji ýylyň Gorkut aýynyň 26-synda serfant Gurban Durda ýanyna iki sany esger alyp aňtawçylyga gitmelidigi hakynda buýruk berilýär. Olar Prut derýasyndan geçip, bir gün diýen ýaly faşist goşunlarynyň ýerleşýän ýerinde bolýarlar. Aňtawçy topar duşmanyň güýjini anyklap, ot açyş nokatlaryny karta geçirenden soňra yzyna dolanýar. Olar yzyna gaýdyp gelýärkäler, duşmanyň kiçiräk goşun bölümüne pete-pete gelip, söweşmeli bolýarlar. Faşistler san taýdan köplük bolsalar-da, türkmen aňtawçylary bu çaknyşykda üstün çykýar. Gurban Durdy faşist esgerleriniň we ofiserleriniň köpüsini ýok edip, diri galanlaryny ýesir alýar. Gorkut aýynyň 27-sinde bolsa aňtawçy gahrymanymyz duşmanyň iki sany ot açyş nokadyny ýok edip, goşunyň öňe gitmegini gazanýar. Gurban Durdy üç ýerinden agyr ýaralansa-da, söweşmegi dowam etdirýär. Diňe dördünji alan ýarasy sebäpli, ol söweş meýdanyny taşlamaly bolýar. SSR Soýuzynyň Ýokary Sowetiniň Prezidiumy görkezen gahrymançylygy üçin Gurban Durda Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen belent ady dakýar. Türkmen söweşijisiniň nemes-faşistik basybalyjylaryna garşy gahrymanlarça söweşip, Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen

belent ady ilkinjileriň hatarynda alandygyny-da aýratyn bellemek gerek(30).

Şeýlelikde, gadymy döwürde hem-de orta asyrlarda ýaşan türkmenleriň aňtawçylyk ulgamynyň ýola goýluşynyň şol döwrüň ýewropa halklarynyňkydan has kämil bolandygyny aýtmak bolar. Has dogrusy, Ýewropada aňtawçylyk gullugynda XVI □ XVII asyrlarda, ýagny Ýewropanyň harby serkerdeleri (strategleri) Aziýa halklarynyň harby tejribelerini öwrenenden soňra zygiderli peýdalanyp başlapdyrlar.

■ Edebiýatlar

1. Sun U. Synszy »Söweş sungaty« (b.e.öň VI asyr).
2. Gundogdyýew O. A. Geroişeskiýe eposy o woýennoý istorii turkmen //Türkmen arhiwi/ – Aşgabat, 1996.-No1-2.-S.66.
3. Sit. Po: Kowalewskaýa W. B. Kawkaz i alany. Weka i narody. -M., 1984.-S.74.
4. Mubarakşah Ş. Abad al-harb wa-ş-şudjaat (Prawila wedeniýa woýny i mufestwo) Per. s per. Df. Nadfmutdinoý i S. Şuhomorowa. -Duşanbe, 1997. -S. 178-180.
5. Babur-name /Per. M. Sale. -Taşkent, 1958.-257.
6. Şol ýerde – sah.368.
7. Raşid-ad-Din Fazlallah. Oguzname/Per. R.M. Şukýurowoý. -M., 1991.-S.57
8. Şol ýerde -S.46.
9. Sun U. Sunszy (Iskusstwo woýny). - <http://lib.ru/POECHIN/suntzur.txt>. -S.24.
10. Şol ýerde – S.25.
11. Şol ýerde – S.25.
12. Gorbylýew A. Neizwestnoýe nin-dzýusu. WIK ,,Put Meça»: Ýaponiýa-razwedka i nindzýusu.-S.4-5.
13. Stawiskiý B. Ýa. Meřdu Pamirom i Kaspiýem (Srednýaya Aziýa w drewnosti).-M., 1966.-S.99.
14. Şol ýerde – S.25.
15. Kşibekow D. Koçewoýe obşestwo: genezis, razwitiýe, upadok.-Alma-Ata, 1984.-S.58.
16. Frontin Sekst Ýuliy. Strategemy (Woýennyýe hitrosti).-

- Kniga I. □ x Legio. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Bibloteka. Perwoistçniki.-S.2.
17. Mawrikiý. Taktika i strategiýa/Per. s lat. Kapitana Sabyşewa.-SPb, 1903.-x Legio. 1.5.-Desýatyý legion. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Biblioteka. Perwoistçniki.-Kniga wtoraýa. Ob uprawlenii konniseý.-S.1.
  18. Mammedýazow B. Turkmenskiý geroiçeskiý epos »Gýorogly».-Aşhabad, 1992.-S.156.
  19. Nizam al-Mulk. Siýasat-name (Kniga ob uprawlenii gosudarstwom)/Per. B. N. Zahodera. -Duşanbe, 1998.-.73.
  20. Şol ýerde – sah.89.
  21. Mahmudow Ýa. M. Wzaimootnoşeniýa gosudarstw Akkoýunlu i Sefewidow s zapadnoýewropeýskimi stranami (II pol. XV – naçalo XVII weka). -Baku, 1991.-S.24; Gundogdyýew O.A. Iz istorii turkmenskoý diplomatii. -Aşgabat, 2003,-S.114.
  22. Smirnow W. Ýe., Nedweskiý A. G.Mamlýuki – besstraşnyýe woyny i razwedçiki Ýegipta//fiwaýa istoriýa Wostoka: Sbornik.-M., 1998.-S.225.
  23. Şol ýerde – sah.256.
  24. Sun U. Ukaz. rab.-S.25.
  25. Smirnow W. Ýe., Nedweskiý A. G. Ukaz. rab.-S.256.
  26. Belýaýew W.F. Eneý – Taktik – perwyý woýennyý teoretik antiçnosti. -x Legio. 1.5.-Desýatyý legion. Boýewaýa tehnika drewnosti. -Biblioteka. Perwoistçniki. -S.6
  27. Smirnow W. Ýe. Nedweskiý A. G. Ukaz. rab.-S.257.
  28. Botýakow Ýu. M. Alaman. Sosialno-ekonomiçeskiýe aspekty instituta nabega u turkmen (seredina XIX-perwaýa polowina XX wek). -SPb, 2002.-S.166-167.
  29. Gundogdyýew O.A., Annaorazow Df. Slawa i tragediýa. Sudba Tekinskogo konnogo polka (1914-1918). -Aşhabad» 1992.S.19.
  30. Istoriýa Turkmenskoý SSR.-Aşhabad, 1955.-T.II.-S.567-568.

Öwez GÜNDOGDYÝEW. Taryhy makalalar